

УДК 352.075

Луцков В'ячеслав Олегович –
аспірант кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Viacheslav O. Lutskov –
postgraduate of the National University "Odesa Law Academy"
(2 Akademichna St., Odesa, 65009, Ukraine)

Олькіна Олена Володимирівна –
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Olena V. Olkina –
candidate of juridical sciences, associate professor,
professor of the National University "Odesa Law Academy"
(2 Akademichna St., Odesa, 65009, Ukraine)

Сутність та диференціація форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування

В статті досліджується сутність форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування в Україні, виділяються позитивні та негативні боки таких форм та пропонується класифікація форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування, територіальна громада, демократія, класифікація форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування.*

В статье исследуется сущность форм непосредственного участия территориальной громады в осуществлении местного самоуправления в Украине, выделяются положительные и отрицательные стороны таких форм и предлагается классификация форм непосредственного участия территориальной громады в осуществлении местного самоуправления.

Ключевые слова: *местное самоуправление, формы непосредственного участия территориальной громады в осуществлении местного самоуправления, территориальная громада, Украина, классификация форм непосредственного участия территориальной громады в осуществлении местного самоуправления.*

V.O. Lutskov, O.V. Olkina The Essence and Differentiation of Forms of Direct Participation of the Local Community in the Local Self-Government

The article examines the forms of direct participation of the local community in the local self-government. The authors attract attention to the difference in approaches to understanding of the forms of direct participation of the local community in the local self-government in Ukrainian regulations and low research of the concept of forms of direct participation of the local community in the local self-government. Considering the existing legal norms, the authors propose to define such forms as ways of personal participation of inhabitants of village or voluntary association in a village community of residents of several villages, settlements and cities in solving problems of local importance.

The article also points out such positive aspects of the forms of direct participation of the local community in the local self-government as the dynamics of increasing their number and the possibility of spreading in different local communities, variability in solving many problems of local importance. On the positive side, the

authors also include the fact that problems of local importance, which were solved using forms of direct participation of the local community in the local self-government, have a lower risk of protest from members of the local community.

On the negative side, the authors include ignorance of members of local communities about the full range of tools for participation in local government, unpopularity of certain forms of direct participation of the local community in the local self-government, the possibility of manipulation and violations in their implementation.

In addition, the article presents a classification of forms of direct participation of the local community in the local self-government. Particular attention is paid to the proposed classification of forms of direct participation of the local community in the local self-government by the nature of relations between members of the local community and decision-makers, which can potentially be used to improve legislation.

The authors also provide suggestions for improving the existing legal regularity of the forms of direct participation of the local community in the local self-government.

Keywords: local self-government, form of direct participation of the local community in the local self-government, local community, democracy, classification of forms of direct participation of the local community in the local self-government.

Постановка проблеми. Форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування є важливою частиною функціонування не лише муніципальної влади, але й сучасних територіальних громад загалом. Такі інструменти для вирішення питань місцевого значення як, наприклад, участь у місцевих виборах, громадських слуханнях чи мітингах стабільно використовуються членами територіальних громад. Разом з тим, поняття форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування чи їхня класифікація відсутні у вітчизняному законодавстві що робить актуальними дослідження цих питань вітчизняними вченими-правниками. Крім цього, окремого дослідження потребують і позитивні та негативні боки застосування форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми залучення населення до розвитку територіальної громади, участі громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні вивчали Євтухова Т.І., Легенько Ю.В., Міщенко Р.І., Родіонов О.В., Родіонов О.В., Руденко О.М., Арнштейн Ш., Ільченко Н. В.

Невирішені раніше проблеми. Разом з тим, недостатньо вирішеними питаннями залишились питання визначення форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування, виділення їхніх позитивних і негативних сторін,

класифікації означених форм з врахуванням українських реалій.

Мета. Дослідити поняття форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування, виділити їхні позитивні і негативні боки, класифікувати форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування в Україні, надати рекомендації для вдосконалення законодавства, яким регулюються форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Самостійне вирішення територіальними громадами питань місцевого значення, що згідно з Конституцією України є ключовим аспектом визначення місцевого самоврядування [1], в різні періоди історії проявлялось у різних формах – від віче до місцевих виборів та референдумів. У сучасній Україні в нормативно-правових актах та проектах нормативно-правових актів хоча й використовують назву «форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування», дефініцію цього інституту не наводять, однак визначають через згадану назву перелік конкретних форм.

Так, згідно з проектом Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації та розмежування повноважень органів місцевого самоврядування» «формами безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування є:

- 1) місцеві вибори;
- 2) місцеві референдуми;
- 3) загальні збори жителів територіальної громади;
- 4) місцеві ініціативи;
- 5) громадські слухання;
- 6) громадський бюджет;
- 7) публічні консультації;
- 8) громадська експертиза діяльності виконавчих органів ради громади;
- 9) консультативно-дорадчі органи при органах місцевого самоврядування;
- 10) інші форми, що не суперечать законодавству та передбачені Статутом територіальної громади або рішенням ради громади» [2].

Згідно зі Статутом територіальної громади міста Києва, «територіальна громада міста Києва безпосередньо здійснює місцеве самоврядування шляхом:

- референдуму;
- виборів органів і посадової особи;
- загальних зборів;
- місцевих ініціатив;
- громадських слухань».

Означені інститути в Статуті називають «Формами безпосереднього здійснення місцевого самоврядування у місті Києві» [3].

Натомість згідно зі Статутом міста Вінниці «формами безпосередньої участі членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення є:

- 1) участь у місцевих виборах;
- 2) участь у місцевих референдумах;
- 3) участь у загальних зборах громадян за місцем проживання;
- 4) реалізація права на місцеві ініціативи;
- 5) участь у громадських слуханнях;
- 6) створення органів самоорганізації населення і участь у їх діяльності;
- 7) участь у роботі інститутів громадянського суспільства (громадських організацій, благодійних організацій, професійних спілок, інших неприбуткових організацій);
- 8) інші форми безпосередньої участі членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення, встановлені рішенням міської ради» [4].

Як бачимо, що у різних проектах та чинних нормативно-правових перелік форм

безпосередньої участі територіальної громади не є вичерпним та може дещо відрізнятись в різних територіальних громадах.

Разом з тим, сутність форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування попри варіації у назвах та переліку різних форм залишається незмінною. По-перше, форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування передбачають участь саме членів територіальної громади – не через представників (посередників), а особисто. По-друге, метою таких форм є вирішення проблем місцевого значення.

Відтак, з врахуванням законодавчої дефініції місцевого самоврядування [1;5], форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування можна визначити як способи особистої участі жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста у вирішенні питань місцевого значення.

Варто зазначити, що форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування мають свої позитивні та негативні властивості, які варто виділити для розкриття їхньої сутності та ефективного використання відповідно до конкретної ситуації.

Зокрема, до позитивних властивостей форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування можна віднести, по-перше, динамічність збільшення їхньої кількості та можливості поширення у різних територіальних громадах. Так, законодавство не встановлює вичерпний перелік форм безпосередньої участі, що можуть використовуватись територіальними громадами для вирішення питань місцевого значення, відтак навіть окремі територіальні громади можуть створювати власні інструменти для безпосередньої участі членів таких громад у здійсненні місцевого самоврядування. Прикладом цього є інститут партисипативного бюджетування, який вперше згадувався в установчих документах бразильського міста Порто-Алегре у 1989 році, а наразі набув значного поширення у територіальних громадах різних континентів [6]. Варто вказати, що вперше застосовувати певні дії як форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні

місцевого самоврядування можуть також і звичайні члени територіальних громад – без владних повноважень. Прикладом цього є, наприклад, застосування перформансу як демонстраційної форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування [7].

Ще одним позитивом форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування є їхня варіативність при вирішенні багатьох проблем місцевого значення. Так, до прикладу, для вирішення певної проблеми можуть бути як, наприклад, ініційовані загальні збори громадян за місцем проживання, так і мітинг чи місцевий референдум (в перспективі) тощо. При цьому, існують різні форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування й в аспекті необхідної для їхньої реалізації кількості членів територіальної громади.

Позитивним також є те, що питання місцевого значення, що були вирішені із застосуванням форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування, мають менший ризик опротестування з боку членів територіальної громади. При цьому, чим більшою була репрезентативність тієї чи іншої громади при участі у формі безпосередньої участі, тим меншим буде означений ризик.

До негативних властивостей форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування можна віднести наслідок відносно великої кількості таких форм, а саме: необізнаність членів територіальних громад щодо всього спектру інструментів для участі здійсненні місцевого самоврядування.

Своєю чергою, негативним наслідком необізнаності щодо можливостей є непопулярність окремих форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування. Зокрема, участь в підтримці електронних петицій до місцевої влади бере відносно незначна частка членів територіальних громад. Так, наприклад, у місті Луцьк більшість петицій до Луцької міської ради так і не змогли набрати 300 голосів [8] (при постійному населенні в понад 214 тисяч осіб) [9].

Ще одним недоліком окремих форм безпосередньої участі у здійсненні місцевого самоврядування є можливість маніпуляцій та порушень при їхній реалізації. Так, до прикладу, мітинги можуть бути повністю чи частково оплаченими певними зацікавленими суб'єктами, а питання на місцевому референдумі в перспективі можуть бути маніпулятивними/популістськими. Це своєю чергою може ставити під сумнів результати застосування форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування.

Та попри наявність негативних сторін у форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування, їх нівелює позитивний вплив на вирішення питань місцевого значення.

Крім того сутність форм безпосередньої участі територіальної громади пов'язана з їх диференціацією. Хоча у вітчизняних нормативно-правових актах, крім дефініції, відсутня також класифікація форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування, яка необхідна для якісного нормативно-правового регулювання та більш ефективного використання форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування.

Зокрема, за частотою проведення форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування можна розділити на такі:

1) Регулярні форми – ті, які проводяться періодично через певний встановлений проміжок часу. До них можна віднести, до прикладу, участь у чергових місцевих виборах, які відбуваються щоп'ять років [5;10], а також участь у загальних зборах громадян, які мають відбуватись не менше одного разу на рік [11];

2) Нерегулярні форми – форми, які використовують для вирішення одного чи декількох конкретних питань місцевого значення. Від регулярних форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування їх відрізняє те, що, на відміну від систематичних форм, разові не є запланованими заздалегідь. Так, до прикладу, жителі територіальних громад можуть створювати електронні петиції в необмежений

кількості, без визначеної максимальної чи мінімальної частоти [12;10]. Також не є регулярними, до прикладу, мітинги.

Варто зазначити, що суб'єктами-ініціаторами форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування можуть виступати:

А) посадові особи та/або органи місцевого самоврядування;

Б) посадові особи та/або органи державної влади;

В) власне члени відповідної територіальної громади або ініціативна група членів такої територіальної громади.

Разом з тим слід зазначити, що досить часто ініціювати застосування однієї і тієї ж форми безпосередньої участі територіальної громади можуть суб'єкти з різних груп – до прикладу, у випадку загальних зборів за місцем проживання. Відтак, чітко класифікувати форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування за суб'єктом-ініціатором недоцільно.

За способом реалізації можна виділити такі форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування:

1)Форми з необхідністю фізичної присутності [10]. В таких формах увесь процес безпосередньої участі відбувається за необхідністю фізичної взаємодії територіальної громади і суб'єктом прийняття рішення з питання місцевого значення – наприклад, у випадку мітингів, страйків і т.д.) [1];

2)Дистанційні форми [10]. У таких формах увесь процес безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування відбувається без фізичної взаємодії територіальної громади і суб'єктів прийняття рішення - до прикладу, у випадку громадських обговорень у місті Вінниці особиста присутність не є обов'язковою [13]. Також можна виділити два види дистанційних форм:

А) електронні форми, у яких увесь процес безпосередньої участі відбувається в електронному вигляді – наприклад, у випадку електронних петицій [12];

Б) документарні форми, у яких увесь процес безпосередньої участі реалізується (може реалізуватися) дистанційно в документарній формі – наприклад, звернення до

органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб [12].

За мінімальною кількістю членів територіальної громади, необхідних для їхньої реалізації, можна виділити:

1) Форми з кількісно фіксованою частиною членів територіальної громади. Наприклад, при поданні електронної петиції в м. Чернівці необхідно зібрати – 250 підписів [14];

2) Форми з кількісно невизначеною частиною членів територіальної громади. Наприклад, для реалізації громадського обговорення не вказується мінімальна кількість членів територіальної громади [13].

Крім означених класифікацій, зазначимо, що відомі також спроби побудувати класифікацію навколо критерію впливу територіальної громади на суб'єкта прийняття рішення. Так, в цьому контексті відомою є класифікація рівнів громадської участі за авторством Шеррі Арнштайн, яка датується 1969 роком [15] та яка використовувалася деякими вітчизняними вченими в їх роботах навіть на сучасному етапі розвитку місцевого самоврядування [16;17, с. 23-24]. У згаданій класифікації Арнштайн передбачає наступну градацію: маніпулювання, терапія, інформування, консультація, врахування думки, партнерство, делегування повноважень та громадське керування [15].

При цьому, першим двом рівням (маніпулюванню й терапії), згідно зі згаданою класифікацією, притаманна відсутність реального впливу територіальної громади на процес вирішення питання місцевого значення. Відтак, в контексті сучасних українських реалій застосування аналогічної диференціації при класифікуванні форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування буде малоефективним. Однак, можна запропонувати наступну класифікацію.

За характером відносин між членами територіальної громади та суб'єктами прийняття рішення форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування можна розділити на:

1)Імперативні форми – передбачають, що результати реалізації форм є обов'язковими до виконання органами місцевого самоврядування. Мають чітку, нормативно закріплену процедуру реалізації. До імперативних форм належать:

місцевий референдум, місцеві вибори, партисипативне бюджетування, створення органів самоорганізації населення, інші імперативні форми, що можуть бути передбачені нормативно-правовими актами.

2) Консультативні форми - передбачають конкретні дії, які варто здійснити органам місцевого самоврядування або іншим суб'єктам для вирішення питань місцевого значення, але вони є необов'язковими до виконання. При цьому консультативні форми, як і імперативні форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування мають передбачену нормативно-правовими актами процедуру реалізації. До консультативних форм можна віднести: загальні збори громадян за місцем проживання, місцеві ініціативи, відкликання депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів, громадські слухання, громадські експертизи, звернення до органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, а також подання електронних петицій.

3) Демонстраційні форми - зазвичай передбачають вказівки на питання місцевого значення, що потребують вирішення, але не деталізують (або навіть не вказують) шляхи вирішення таких питань. Окрім цього, демонстраційні форми здебільшого мають базове нормативно-правове регулювання або не мають такого взагалі. До демонстраційних форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування можна віднести: мітинги, мирні збори, походи, пікети, страйки, голодування, а також перформанси [10].

Загалом всі перераховані критерії класифікації можуть бути використані для покращення правового регулювання форм безпосередньої участі територіальних громад у здійсненні місцевого самоврядування на місцевому або загальнодержавному рівні. Однак найбільш вагоме значення потенційно може мати саме наведена класифікація форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування за характером відносин між членами територіальної громади та суб'єктами прийняття рішення.

Позаяк, по-перше, у випадку закріплення вказаної класифікації у нормативно-правових актах (як законодавчих, так місцевої влади) члени територіальних громад, які обиратимуть

оптимальну форму безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування зможуть опиратись на відповідні можливі наслідки застосування такої форми. До прикладу, це може допомогти при вирішенні певного питання місцевого самоврядування не шляхом консультативної електронної петиції, а через імперативне партисипативне бюджетування.

По-друге, вказана класифікація може допомогти і з оптимізацією нормативно-правового регулювання форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування. До прикладу, шляхом внесення змін до відповідних нормативно-правових актів можна забезпечити більший захист учасників мітингів та деяких інших демонстраційних форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування від перевищення повноважень з боку правоохоронних органів.

По-третє, вказана класифікація може допомогти з моніторингом балансу імперативних, консультативних і демонстраційних форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування. Так, наразі кількість імперативних форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування є недостатньою для вирішення значної частини питань місцевого значення.

Висновки. Форми безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування як способи особистої участі жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста у вирішенні питань місцевого значення є необхідними для функціонування муніципальної влади.

Попри те, що вони мають ряд недоліків, їх можна усунути. Зокрема, необізнаність членів територіальних громад щодо окремих форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування варто змінювати шляхом відповідних інформаційних кампаній, спрямованих на просвітництво та популяризацію тих чи інших інструментів вирішення питань місцевого значення для членів територіальної громади.

Також необхідно деталізувати нормативно-правове регулювання форм

безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування. Так, варто унормувати механізм попередження можливих порушень при реалізації окремих безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування.

Крім цього, варто закріпити в законодавстві, яким регулюється місцеве самоврядування, дефініцію форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування та перерахувати більшу кількість таких форм, залишивши

кінцевий перелік відкритим. Це допоможе набутти окремим інструментам для вирішення питань місцевого значення більшої популярності у межах українських територіальних громад. Цьому сприятиме запропонована класифікація форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування за характером відносин між членами територіальної громади та суб'єктами прийняття рішення.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. № 30. Ст. 141.
2. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації та розмежування повноважень органів місцевого самоврядування». Електронні консультації з громадськістю на сайті Міністерства розвитку громад та територій України. URL: <https://bit.ly/37Yv1hM>.
3. Статут територіальної громади міста Києва від 28 березня 2002 року. URL: <https://kmr.gov.ua/uk/content/statut-terytorialnoyi-gromady-mista-kyueva>.
4. Про Статут територіальної громади міста Вінниці: Рішення Вінницької міської ради №2975 від 29.10.2010. URL: <https://bit.ly/3b4aV7q>.
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. 24. Ст.170.
6. The history and definition of participatory budgeting. URL: <https://www.buergerhaushalt.org/en/article/history-and-definition-participatory-budgeting>.
7. Луцков В.О. Протестний перформанс як форма безпосередньої участі членів територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування. *Юридичний вісник*. 2019. №1. С. 101-106.
8. Єдина система електронних петицій – Луцьк. URL: <https://petition.e-dem.ua/lutsk/Petition/All>.
9. Чисельність населення у Волинській області (за оцінкою) на 1 січня 2021 року та середня чисельність у 2020 році: інформація ГУ статистики у Волинській області. URL: http://www.lutsk.ukrstat.gov.ua/18_1_r20.htm.
10. Луцков В.О. Класифікація форм безпосередньої участі територіальної громади у здійсненні місцевого самоврядування. *Правове життя сучасної України: у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса 17 трав. 2019 р.) / відп. ред. Г. О. Ульянова*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 347-350.
11. Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні: Постанова Верховної Ради України від 17 грудня 1993 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3748-12#Text>.
12. Про звернення громадян: Закон України від 02 жовтня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.
13. Оголошення про громадські обговорення: сайт Вінницької міської ради. URL: <https://www.vmr.gov.ua/TransparentCity/Lists/AnnouncementOfPublicTalking/News.aspx>.
14. Єдина система електронних петицій – Чернівці. URL: <https://e-dem.in.ua/chernivtsi>.
15. Arnstein, Sherry R. A Ladder of Citizen Participation. URL: <https://bit.ly/2UR8Lxk>.
16. Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні: навчально-методичний посібник ДП «Укртехінформ». URL: <https://bit.ly/2WCnP2D>.
17. Ільченко Н. В. Концепція участі та методи залучення населення до розвитку територіальної громади. URL: <https://bit.ly/2TJRSUg>.

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 30. St. 141.
2. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini» ta deiakykh inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo detsentralizatsii ta rozmezhuвання povnovazhen orhaniv mistsevoho samovriaduvannia”. Elektronni konsultatsii z hromadskistiu na сайti Ministerstva rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy. URL: <https://bit.ly/37Yv1hM>.
3. Statut terytorialnoi hromady mista Kyieva vid 28 bereznia 2002 roku. URL: <https://kmr.gov.ua/uk/content/statut-terytorialnoyi-gromady-mista-kyieva>.
4. Pro Statut terytorialnoi hromady mista Vinnytsi: Rishennia Vinnytskoi miskoi rady №2975 vid 29.10.2010. URL: <https://bit.ly/3b4aV7q>.
5. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 21 travnia 1997 roku № 280/97-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1997. 24. St.170.
6. The history and definition of participatory budgeting. URL: <https://www.buergerhaushalt.org/en/article/history-and-definition-participatory-budgeting>.
7. Lutskov V.O. Protestnyi performans yak forma bezposerednoi uchasti chleniv terytorialnoi hromady u zdiisnenni mistsevoho samovriaduvannia. *Yurydychnyi visnyk*. 2019. №1. S. 101-106.
8. Yedyna systema elektronnykh petytsii – Lutsk. URL: <https://petition.e-dem.ua/lutsk/Petition/All>.
9. Chyselnist naseleння u Volynskii oblasti (za otsinkoiu) na 1 sichnia 2021 roku ta serednia chyselnist u 2020 rotsi: informatsiia HU statystyky u Volynskii oblasti. URL: http://www.lutsk.ukrstat.gov.ua/18_1_r20.htm.
10. Lutskov V.O. Klasyfikatsiia form bezposerednoi uchasti terytorialnoi hromady u zdiisnenni mistsevoho samovriaduvannia. *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy: u 2 t.: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Odesa 17 trav. 2019 r.) / vidp. red. H. O. Ulianova*. Odesa: Vydavnychi dim “Helvetyka”, 2019. T. 1. S. 347-350.
11. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro zahalni zbory hromadian za mistsem prozhyvannia v Ukraini: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 17 hrudnia 1993 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3748-12#Text>.
12. Pro zvernennia hromadian: Zakon Ukrainy vid 02 zhovtnia 1996 roku. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 47. St. 256.
13. Oholoshennia pro hromadski obhovorennia: sait Vinnytskoi miskoi rady. URL: <https://www.vmr.gov.ua/TransparentCity/Lists/AnnouncementOfPublicTalking/News.aspx>.
14. Yedyna systema elektronnykh petytsii – Chernivtsi. URL: <https://e-dem.in.ua/chernivtsi>.
15. Arnstein, Sherry R. A Ladder of Citizen Participation. URL: <https://bit.ly/2UR8Lxk>.
16. Uchast hromadskosti u protsesi pryiniattia rishen na mistsevomu rivni: navchalno-metodychnyi posibnyk DP “Ukrtekhinform”. URL: <https://bit.ly/2WCnP2D>.
17. Ilchenko N. V. Kontsepsiia uchasti ta metody zaluchennia naseleння do rozvytku terytorialnoi hromady. URL: <https://bit.ly/2TJRSUg>.